

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

اصل مقاله

در شماره گذشته بحثی بنام [خون حوزه جاری در جبهه] را مطرح کردیم و رسالتی را که این مشعلداران راستین مکتب بدوش کشیده اند چه با قلم و چه با خون ترسیم نمودیم اما واقعیت آنست که حوزه های علمیه را نمی توان در زمان معاصر خلاصه کرد و در شرایط کنونی تنها ترسیم نمود.

ازاینرو لازم دیدیم که تاریخچه این حرکت را با تاریخ خونین پیوند دهیم و این داستان حماسی را که برخاسته از تعالیم ائمه معصومین [ع] است از چشمه ساران آن آغاز و ویژگی چنین اجتهادی را تبیین کنیم باشد که ما از پویندگان و ادامه دهندگان راه آنان باشیم .

وظیفه مشعلداران

پیامبران برای کرامت و اصالت بخشیدن به انسانیت‌های جاوید قد برافراشتند و همه جا این وظیفه را نیک به انجام رساندند رسالتی که نخستین گام آن آگاهی بخشی و بیدارگری بود بیداری درون و بیداری برون آگاهی به آزادسازی درونی و آزادسازی برونی . تا از درون به انسانیت خود پی برند و ارزشهای والا را بیابند که با دریافت [من عرف نفسه فقد عرف ربه] اعتقاد اصولی و جزمی شخصیت خود را بنانهند در آنصورت ارزش های انسانی بر درون آنان حاکمیت یابد و از بردگی درونی رهایی یابند و هرگز آنان و خواسته ها و تمایلات درونی بر آنان حاکم نگردد چه در آنصورت است که انسان به آزادی درونی رسیده و [حریت] اصیل و نخستین را باز یافته است .

بیداری بیرونی جهت اطلاع از شرایط و موقعیت جهان و آنچه بر انسانیت انسان در طول تاریخ گذشته است از ستمگریها زورگوئی ها دروغ ها قلدری ها استثمارها و محرومیت طبقه ای و اشرافیت گری دیگر که اینها همگی نیاز به آگاهی و چگونگی رهایی از آن دارد و پیامبران بیدارگرانی دلسوز برای این هدف مهمند. چون تا مردم بیدار نشوند استعداد های آنان برانگیخته نمی گردد: [و یثیرا لهم دفائن العقول] ۲ و ارزشها را نمی شناسند.

دانشمندان دین که وارثان این رسالتند ۳ به شهادت تاریخ همین راه را در پیش گرفته اند و همه این سختیها را بر خود هموار کرده اند. آنان بخشی و نگهبانی از دین و مشعلداری هدایت و پاسداری ازارشهای جاوید را وظیفه خویش فرض کردند.

برای تایید این سخن که وظیفه دانشمندان دین مشعلداری و آگاهی بخشی است به روایاتی چند بسنده می کنیم :

[۱ عن النبی [ص]: ان مثل العلماء فی الارض کمثل النجوم فی السماء یهتدی بها فی ظلمات البثر والبحر]... ۴

دانشمندان در زمین همانند ستارگان در آسمانند همچنانکه ستارگان راه یاب و نور بخش انسانهایی است که در خشکی و دریا کمک می گیرند دانشمندان هدایت گرانی چنینی هستند.

[۲ عن الامام الباقر [ع]: العالم کمن معه شمعته تضی للناس فکل من ابصر شمعته دعا له یخیر کذالک العالم مع شمعته تزیل ظلمه الجهل والحیره]... ۵

دانشمندان همانند شمعی است که به مردم خود روشنائی می بخشد آنان که چشم باز کنند و از او بهره جویند به خوبی ها خوانده می شوند از اینرو این دانشمندان است که با روشنائی خود تاریکی نادانی و سرگردانی را می زداید.

[۳ عن الامام امیرالمومنین علی [ع]: و ماخذ الله علی العلماء ان لا یقاروا علی کظه ظالم و لاسغب مظلوم]... ۶

خداوند از دانشمند پیمان گرفته است که هرگز به سیری ستمگر و گرسنگی مظلوم آرام نگیرند.

بنابراین وظیفه مشعلداران بیدارگری آگاهی بخشی مبارزه با ستمگری و ایجاد شرایط مناسب برای عروج انسانیت انسان و اصالت بخشیدن به انسانیتهای جاوید و نزدیک شدن به خداست .

تاریخچه این حرکت

بررسی و مطالعه دقیق تاریخ زندگی پیامبر اکرم و امامان شیعه این امر را روشن می کند که سراسر زندگی آنان همه تلاش و کوشش در راه آگاهی بخشیدن و هدایت و نجات دادن مردم خویش بوده است . دوران بیست و سه ساله بعثت پیامبر گویای این واقعیت است که حضرتش در راه تحقق آرمانهای الهی از هیچ کوششی دریغ نورزید و از هیچ رنجی نهراسید و هیچ مانعی او را از اهدافش باز نداشت .

او رسالت خود را تبلیغ کرد مکارم اخلاق را به بشر آموخت . سنن و حقوق و اخلاق اسلامی را نشر داد و بالاخره در راه حفظ این آرمان جان سپرد.

زندگی پرنج و مخاطره علی [ع] نیز گواه این حقیقت است که برای تحقق بخشیدن به عدالت چه سختی ها که تحمل نکرده و در شرایط مختلف از شیشیر زدن و نه گفتن و ایستادگی به خاطر گسترش و حفظ مکتب چه گرفتاری ها را که بر خود هموار نکرد.

و چنین است زندگی امام حسن مجتبی و درگیریهای او با معاویه و تجهیز سپاه و مبارزه مخفی و در نهایت شهادت . و همینطور زندگی امام حسین [ع] و امام سجاد و دیگر امامان شیعه که در حقیقت این ۲۵۰ سال دوره ستیزیدن با بیداد و گراییدن به دادگری و گسترش فرهنگ ناب و خالص و تحقق نظام اسلامی بود.

و اکنون این رسالت رسالت پیامبران و امامان معصوم به عالمان ربانی این وارثان به حق ارث رسیده است . میراثی که سراسر جنبش و جهاد و حرکت است .

میراثی که برای پاسداری از فرهنگ اصیل اسلامی و تبیین آن بوده است . در آن صورت است که گاه باید تلاش و کوشش برای عرضه صحیح فرهنگ اسلامی و شیعی باشد و گاه حماسه ها و اقدام ها و کوبیدن جباران و فروافکندن ستمکاران و اینها همه ادامه همان راه است . امام صادق در روایتی می فرماید :

[رحم الله قوما كانوا سراجا و منارا كانوا دعاه الينا با عملهم و مجهود طاقتهم] ۷

خداوند رحمت خویش را نصیب کسانی کند که مانند چراغ فروزان و مشعل سوزان راه دیگری را روشن ساختند و با کردار خود مردمان را به راه ما فرا خواندند و با تمام توان و قدرت عملی خود حق را شناساندند.

آری فقهاء عالمان دین چنین اند که با کردار خویش چراغ و راهنمایی هستند که درس علم آگاهی شهادت ساده زیستی پاسداری از فرهنگ مبارزه با ستم و ستمگری مبارزه با فقر و محرومیت را نشان داده اند آری [الفقهاء اماناء الرسول] ۸ عالمان دین امانتداران فرستاده خدایند. و اگر چنین نباشد فقه و اجتهاد ارزشی ندارد اگر اجتهادی در آن تقوی و عمل نباشد تخلق باخلاق الله نباشد اجتهادی [علوی] و شیعی نیست . امام صادق [ع] می فرماید:

[لا ینفع اجتهاد لا ورع فیه] ۹

آن اجتهاد و کوششی که آن پروا پیشگی نباشد بی فایده است .

ویژگیهای اجتهاد

۱ تعبد در اصول

در حقیقت یکی از اصلی ترین ویژگی اجتهاد خونین تعبد به اصولی است که اجتهاد شیعه را ممتاز می گرداند. اصولی که در منابع فقه و شیوه استنباط احکام و کیفیت بهره برداری از آن منابع تعیین شده است .

به عبارت دیگر اجتهادی مورد تایید است که از منابع فقه (کتاب سنت اجماع و عقل) برخاسته باشد و از طریق قیاس واستحسان و برداشت های گمانی وطنی نباشد رد فروع به اصول و تطبیق اصول بر فروع باشد و همانطوریکه ازائمه معصومین نقل شده است باشد:

[علینا القاء الاصول و علیکم التفرع] ۱۰

اجتهادی باشد که با توجه به رشد و تکامل آن از زمان ائمه [ع] تا شرایط حاضر برخاسته از شیوه ای باشد که از حرکت آغازین آن شروع شده است .

اجتهادی که از آغاز توسط صحابه ائمه چون حسن بن محبوب احمد بن ابی نصر بزنتی حسین بن سعیداهوازی فضل بن شاذان نیشابوری و یونس بن عبدالرحمن در دوران ائمه در شکل ساده آن شروع گردید و سپس توسط محدثینی چون شیخ صدوق و محمد بن یعقوب کلینی منظم و باب باب شد و پس از آن توسط اصحاب فتوایی چون علی بن بابویه قمی اسکافی وابن عقیل شیخ مفید سید مرتضی علم الهدی تکامل گردید و شیخ طوسی بزرگ مقام آنرا بگونه ای [مبسوط] کرد و پایه های فقه تطبیقی را (خلاق) در آن بنا نهاد. و همینطور یکایک اجتهاد گرانی که پس از شیخ طوسی هر یک تحول نوینی را در فقه بوجود آوردند تا نوبت به شیخ انصاری محقق سترگ رسید و از آن به بعد تا عصر کنونی که اجتهاد به دست امام بزرگوار خمینی بت شکن و رهبر مستضعفین جلوه ای دیگر گرفت .

بنابراین چنین اجتهادی مورد نظر است که در این سلسله قرار گرفته باشد اجتهادی که اساس آن از آغاز و پیوسته مباحثش بر واقعیات زندگی مردم بنا شده است منتها با داوری شریعت و عرضه آن به اصول چهارگانه فقه و به تعبیر شهید صدر که در مورد فقه صاحب جواهر می نویسد:

کتاب فقهی جواهر در حقیقت شرحی کامل از روایات کتب اربعه می باشد ولی نه شرحی که روایات کتب اربعه را یکی یکی تشریح کند بلکه این کتاب روایات کتب اربعه را بر طبق نایزهای زندگی تشریح می نماید. کتاب بیع کتابه حباله کتاب احیاء موات کتاب نکاح هر یک از این کتاب ها در زمینه خرید و فروش قراردادهای است گردآوری کرده شرح می دهد آنگاه آنها را با همدیگر در مساله مورد نظر مقایسه می کند و از مجموعه آنها نظریه فقهی را استخراج می نماید زیرا تنها دانستن معنای روایت مطلوب کافی نیست هیچ گاه معنای یک روایت به تنهایی و با وضع انفرادیش ما را به حکم شرعی راهنمایی نمی کند. وقتی ما به حکم شرعی دست می یابیم که مجموعه ای از

روایاتی که می تواند راهگشای ما به سوی یک حکم از احکام یا یک باب از ابواب زندگی باشد را بررسی کرده باشیم و از طریق این بررسی گسترده یک نظریه را از مجموع روایات آن باب نه فقط از یک روایت آن استخراج کنیم ۱۱ .

۲ مجهز بودن به دانش روز

هر مکتبی و مذهبی نمی تواند از تحولات و دگرگونیهای زندگی و افکار و نیازهای بشری و تحولات فرهنگ فاصله بگیرد زیرا این فاصله گرفتن به معنای پاسخ ندادن و منزی شدن و خروج از پهنه عملکرد و نفوذ است .

علمای آگاه اسلام در روزگاران گذشته کوشیده اند تا به هر اندازه ای که ممکن است از پدید آمدن این فاصله در قلمرو مسائل زمان خود جلوگیری کنند.

اجتهاد گران برای استنباط احکام شرعی و استخراج احکام در مصادیق کلی و رسیدن به مفاهیم مسائل مستحدثه نیاز به آگاهی و مجهز بودن به دانش روز را دارند ۱۲ چنانکه دانشمندان دین برای تبیین فرهنگ اسلامی چنین نیازی را دارند. و بدون شک پاسخ گویی به نیازهای عصر حاضر و حل مشکلات اجتماعی سیاسی و اقتصادی جامعه بدون آن ممکن نیست . شیخ طوسی [ره] در آغاز [تلخیص الشافی] می گویند:

[کان شیوخنا - رحمهم الله المقدمون منهم و المتأخرون ... بلغوا التها به فی استقصاء ما اقتضت ازمنتهم من الأدله و الکلام علی المخالفین فاته قد تجدد من شبهات القوم ما یحتاج معها الی ترتیبات اخر].

[علمای بزرگ ما خدای آنان را بیکران رحمت خویش غرق سازد چه آنان که در قدیم بوده اند و چه آنان که سپس آمدند همه درباره پیدا کردن دلیلهای زمان پسند و آنچه طبیعت زنان اقتضا می کرده است تا نهایت درجه ممکن کوشیده اند و پیش تاخته اند و در برابر دیگران موضع آگاهانه داشته اند. چون همواره شبهه ها و مسائل تازه ای القاء می شده است. از اینرو آنان آگاهیها و دلیلهای تازه ای برای حقانیت حق عرضه کرده اند] ۱۳ .

استاد شهید مطهری در مقاله حق عقل در اجتهاد درباره آگاهی به علوم اجتماعی و نقش آن مطالبی را طرح و در پایان چنین می گوید:

[چون دامنه تعلیمات اسلام به همه شئون زندگی بشر کشیده شده و از طرفی روی اصل معروف عدلیه می دانیم که این تعلیمات گراف و علی العمیاء نیست بلکه واقعیاتی در نظر گرفته شده و براساس آن واقعیات تنظیم شده است پس به طور قطع اگر ما آن واقعیات را که تدریجا به مرور قرنهای مطالعه و به صورت علمی مدون در آمده بشناسیم

واز نزدیک با آنها آشنا باشیم بهتر مفهوم و منظور و مقصود زمان وحی را درک می کنیم همانطوریکه نظیراین را در اخلاق والهیات دیده ایم [۱۴]

بنابراین مجهز بودن به دانش روز و آگاهی از تجربیات دانشمندان در طی قرن در کلیه علوم که مربوط به انسان می باشد مجتهد را در چگونگی استنباط احکام از منابع فقه کمک می دهد و او را در استخراج و بهتر عرضه کردن آن به نسل حاضر یاری می رساند. در اینصورت روشن می گردد که اجتهاد تشیع در تاریخ بر دوش مشعلدارانی آگاه و روشن ضمیر آشنا با واقعیات زندگی و جامعه خود حمل می شده است و گرنه نمی توانسته به این پرباری و شکوفائی هم اکنون طرح گردد

در پایان این بخش لازم است به این نکته مهم و اساسی اشاره شود که وجود چنین ویژگی در اجتهاد که موجب تکامل و رشد گردیده است در صورتی می تواند ادامه داشته باشد که در آینده از تحرک و پویایی لازم برخوردار باشد تکامل که از متن منابع فقه و برخاسته از شیوه های عملی چون صاحب جواهرها و شیخ انصاری ها باشد.

در این مقال جای بررسی از کیفیت تحول فقه از هزار و اندی سال پیش تا شرایط حاضر نیست که چگونه فقه از کیفیت بسیار ساده و محدود به گستردگی و عمق کنونی رسیده است اما این رشد و تحول جز در سایه پویای فقه شیعه و تعالیم ائمه معصومین و تطبیق با ضرورت ها و نیازهای فوری و حیات جامعه نبوده است. شهید محمد باقر صدر در کتاب [مقدمات فی التفسیرالموضوعی] به این نکته اشاره می کند وی پس از بیان ضرورت پژوهشی و بررسی های موضوعی چنین می گوید

بحث های فقهی ما نیز امروز باید گسترش یابد و در مورد مباحث موضوعی ما به تحقیقات جدیدی به طور افقی و عمودی هر دو نیازمندیم زیرا به همان دلیل که گفتیم روش موضوعی از واقعیات زندگی شروع می گردد و سرانجام به احکام شرعی منتهی می شود و این روش معمول علماء و فقهای ما بوده و پیوسته مباحث خود را از واقعیات زندگی مردم گرفته و به داورى شریعت عرضه کرده اند درست واقعیات های زندگی به صورت معاملات روزمره مانند جعاله مضاربه مزارعه و مساقات روی آنها عکس العمل می گذاشته تا حکم آن را از ماخذ شرعی استنباط کنند و از دیدگاه الهی قانون مناسب آن را بیان دارند.

البته باید به این موضوع توجه شود که روش موضوعی فقه احتیاج به گسترش افقی دارد زیرا هر چند علمای ما در طول قرن های متعددی پیوسته تحقیقات خود را براساس روش موضوعی انجام می داده اند و با همت والای خود کلیه نیازهای واقعی بشر را از جهان خارج گرفته حکم آن را از شرع استنباط می نمودند ولی از آنجا که ابعاد زندگی

انسان با گذشت زمان و پیچیدگی تمدن رو به فزونی نهاده لازم است پژوهشی های موضوعی فقهی نیز همراه با گسترش نیازهای زندگی آن را تعقیب کند و به مسائل خود در این زمینه گسترش دهد.

کار تحقیق مسائل فقهی از واقعیت های عینی شروع می شود منتها نه با آن محدودیت هایی که در

زمان شیخ طوسی یا محقق حلی اعلی الله مقامها - بود زیرا واقعیت های زندگی آنها فقط می توانست نیازهای زمان خود آنها را کفایت کند و برای زمان ما مسائل آن زمان کافی نیست. مثلا معاملاتی از قبیل اجاره مزارعه مساقات و مضاربه نشان دهنده بازار هزار سال یا هشتصدسال پیش است حال آنکه درهای بازار امروز به روی معاملات دیگر وانواع روابط اقتصادی جدید گشوده شده و در این زمینه پیچیدگی در معاملات و روابط اقتصادی پدید آمده است.

فقه امروز باید همانگونه که در دست دانشمندان گذشته عمل می شد یعنی هر چه در زندگیشان پدید می آمد فقه روی آن عکس العمل نشان می داد تا حکمش را از این دراستخراج کند در دست دانشمندان زمان ما نیز باید بطورافقی مسائل روزمره را مورد تحقیق و بررسی قرار داده حکم آن را از اصول کلی اسلام استنباط کند تا از لحاظ افقی نیز گسترش لازم را پیدا کند.

اما از لحاظ عمودی نیز باید همین روش موضوعی در فقه مورد تعقیب واقع شود تا دامنه تحقیقات فقهی نفوذ و گسترش پیدا کند یعنی باید بیشتر در ژرفای مسائل فقهی فرو رفته بطور عمودی کار شود تا نظریه های اساسی در فقه کشف گردد [۱۶].

بنابراین اگر سخن از تحول در فقه کنونی می باشد نه بمعنای دگرگونی ماهوی و تغییر در منابع و چگونگی استنباط احکام می باشد بلکه تحول نسبت به نیازها و خواسته های جامعه بشری و جوابگویی فقه اسلامی - شیعی نسبت به آن می باشد. البته اجتهاد خونین قدرت جوابگویی چنین نیازهایی را دارد چنانکه شیخ طوسی ها و محقق ها و علامه حلی ها و شیخ انصاری ها انجام دادند.

۳ تعهد و مسئولیت

ویژگی دیگر اجتهاد تشیع احساس مسئولیت و تعهد و انجام مرزبانی است.

عالمان دین و مجتهدان در طول تاریخ پاسداران ارزشهای جاویدان بوده اند زیرا پس از رسیدن دوره غیبت کبری عالمان آگاه و متعهد شیعی خویشان را با مسئولیت سنگینی روبرو می دیدند این مسئولیت سنگین که همان حفظ دین خدا بود در سطح عملکرد اجتماع و سیاستها و قدرتها و سطح نشر و تعلیم و انتقال فرهنگها و هم در سطح حفظ آن در ذهن جامعه و در دل و قلب مردم و هم در سطح نگاهبانی حقوق آنان تحقق می پذیرفت.

چنین احساس تکلیف در میان سایر مذاهب و ملل اسلامی و در میان دانشمندان آنان وجود نداشت و دست کم با آن فراگیری و گستردگی که از تعالیم انسان ساز و خونین امامان شیعه باشد وجود نداشت .

اما تاریخ شیعه اکنده از این حماسه ها و شهادت ها است کتاب [شهداء الفضيله] علامه امینی سرگذشت بخشی از این احساس تعهدها و فداکاری ها است . و روشن است که چنین احساس تعهدی ابعاد گوناگونی داشته باشد: حریت و آزادی و ایستادگی در برابر ستمگران پاسداری از فرهنگ شیعه مبارزه بانحرافات و بدعتها مبارزه باجحاف ها و تضییق حقوق مالی طبقه محروم . ۱۷ که اینها همه و همه از سراخلاص و تعهد بوده است .

آری عالمان راستین مجتهدان وارثان پیامبر از چنین ویژگیهایی برخوردار بودند.

مراجع

پاورقی ها

۱. بحارالانوار ۲،۳۲ از [مصباح الشریعه] بنقل از الحیاه ۰/۱
۲. نهج البلاغه خطبه ۱ اختیارالانبیاء.
۳. ان العلماء ورثة الانبیاء اصول کافی ج ۱،۳۲.
۴. منیه المرید/۱۲.
۵. بحارالانوار ج ۲/۰۴/
۶. نهج البلاغه خطبه ۵۲.
۷. تحف العقول .۲۲۱.
۸. بحارالانوار ج ۷۰،۲۹۷ به نقل از میزان الحکمه ج ۲،۱۴۷.
۱۰. روایت فوق از امام رضا [ع] نقل گردیده است اما روایت دیگری از امام صادق باین عبارت نقل شده است :
انما علینا نلقى الیکم الاصول و علیکم ان تفرعوا. بحارالانوار ج ۲،۲۴۵ به نقل از سرائر میزان الحکمه ج ۲،۲۹۴.
۱۱. سنت های تاریخ در قرآن . ۸۹. دفترانتشارات اسلامی .

۱۲. آگاهی به زمان برای مجتهد در موارد فوق به عنوان اولی آن بود زیرا اگر مجتهدی سرمایه داری را نشناسد مفهوم بیمه را نداند بانکداری را نداند چگونه می تواند حکم کلی در مورد آن استنباط کند و در موارد عنوان ثانوی که بسیار روشن است . که مرجع فقیه بدون آگاهی از مسائل مستحدثه و جریان امور در خارج هرگز نمی تواند حکمی را اعلام کند. ج

۱۳. تلخیص الشافی به نقل و ترجمه از شیخ آقا بزرگ . نوزده دفتر نشر فرهنگ اسلامی .

مجموعه مقالات ۷۳ چاپ دفترانتشارات اسلامی .

۱۵. مقصود از گسترش در بحث های افقی موضوعی بررسی آن عده از مسائل واحکامی است که در گذشته مطرح نبوده است ولی در روابط متقابل زندگی امروز سخت مطرح شده است فقهای شیعه از این گونه موضوعات به مسائل مستحدثه تعبیر می کنند و غالباً در ملحقات رسائل خود فصلی جدا یا تحت عنوان یاد شده رساله ویژه ای برای آن صادر می کنند. ۱۴.

و نیز مقصود از گسترش در بحث های عمودی ژرف نگرینایی است که در زمینه مبانی و حکمت های بسیاری از احکام اسلامی مطرح است و نیز علل وضع قوانین از دیدگاه عینی و واقعی نه از طریق فلسفه بافی و نیز یافتن ملاک ها و ارزشهایی که شارع مقدس اسلام راضی به ترک آنها نیست .

۱۶. سنت های تاریخ در قرآن شهید محمد باقر صدر ۱۰۰ چاپ دفتر انتشارات اسلامی .

۱۷. چنانکه درباره سیدشرف الدین آن دانشمند دلسوز نوشته شده است که یکی از مبارزات مردمی و اسلامی وی درگیری او با مالکین و زمینداران بوده است . شرف الدین ۱۹۲ دفتر نشر فرهنگ اسلامی